

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

НАИЛИЯ МАХМУД КЫЗЫ ТАГИЕВА

**ТРУД ХАТИБА ТАБРИЗИ
«ШАРХ ИХТИЙАРАТ АЛ-МУФАДДАЛ»**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ - 2014

Работа выполнена в Отделе Азербайджанской литературы древних веков Института Литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана

Научный руководитель: *Доктор филологических наук*
Имамверди Явер оглы Гамидов

Официальные оппоненты: *Доктор филологических наук,*
профессор
Виляят Аббасгулу оглы Джафаров

Доктор филологических наук
Фарида Ахад кызы Азизова

Ведущая организация: **Отдел исследования арабоязычных рукописей Института Рукописей им. М.Физули НАНА**

Защита состоится «28__» __04__ 2014 года в __ часов на заседании Д.01.131– Диссертационного Совета по защите диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук и доктора философии по филологии при Институте Литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана.

Адрес: Аз 1143, Баку, проспект Г.Джавида 115, Институт Литературы им. Низами НАНА

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной Научной Библиотеке НАНА.

Автореферат разослан «__» _____ 2014 года.

**Ученый секретарь Д.01.131-
Диссертационного Совета,
доктор филологических наук:**

**Имамверди Явер оглы
Гамидов**

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы. Становление и развитие средневековой литературы Азербайджана происходило в тесной связи с мусульманской культурной традицией, которая создавалась на арабском, персидском и тюркском языках. Синкретическая по своему содержанию «арабо-мусульманская» культура была плодом труда многих народов, в том числе и результатом участия в ней талантливых представителей азербайджанской литературы.

XI-XII века, как период прогресса и наивысшего расцвета культуры, науки, искусства, архитектуры и литературы мусульманского Востока подарили человечеству корифеев, чьи заслуги в истории мировой культуры трудно переоценить. Одним из таких корифеев науки и литературы, заслужившим самые высокие титулы ученого на арабском Востоке, оказавшим воздействие на развитие научной и филологической мысли всего мусульманского региона, является наш соотечественник ученый-теоретик, литературовед и поэт Хатиб Табризи (1030-1109). Благодаря своему своеобразному художественному вкусу, особому образу мышления, он смог обогатить филологическую науку и науку комментаторства.

Заслуги мыслителя были по достоинству оценены еще при его жизни. «Глава наук о литературе, грамматике, лексикографии»¹, «предводитель всех литераторов»², «мудрый, ученый шейх, предводитель арабских наук, знаменосец литературоведения»³, «беспорный научный авторитет на Западе и Востоке», «энциклопедический ум»⁴ – вот неполный перечень титулов Хатиба Табризи, встречающихся в средневековых источниках.

Хатиб Табризи является автором около тридцати литера-

---

¹ *Əl-Həməvi Yaqut. Kitəb irşad əl-ərib ilə mərifəti-l-ədəb əl-mə'ruf bi mu'cam əl-udəbə. Əl-cild VII. Mısır, 1925, s.286.*

² *Əs-Səm'ani 'Abd əl-Kərim. Kitəb əl-Ənsəb. Əl-cild IV. Leyden: E.J.Brill, 1912, s.5.*

³ *Əl-Ükbəri ibn Burhan. Şərh əl-Lüm'a. Əl-cild I. Əl-Kuveyt, 1984, s.3.*

⁴ *Ət-Təbrizi əl-Xətib. Şərh divan əl-Həməsə. Əl-cild I. Beyrut, s. 188.*

туроведческих трудов, значительная часть которых дошла до нас в виде рукописей и печатных изданий. Комментарии к поэтическим произведениям, диванам и антологиям представляют особую ценность в творческом наследии мыслителя. В трудах, ставших объектом исследования Хатиба Табризи, содержится панорама арабской поэзии примерно на протяжении пяти столетий (с VI по X век). Поэтические образцы в труде «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» («Комментарий избранного ал-Муфаддалом») относятся к периоду VI-VII вв. Необходимость исследования данного комментария обусловлена наличием в нем важной части литературных взглядов Хатиба Табризи. Академик К.Талыбзаде, исследовавший историю науки литературоведения в Азербайджане, выразил степень значительности Хатиба Табризи как критика таким образом: «Хатиб Табризи, Эйналгузат и Юсиф Хойлу стали первыми профессиональными представителями литературной критики. Своими комментариями, оказавшими сильное воздействие на литературное развитие народов Ближнего и Среднего Востока, они обеспечили подъем литературной мысли XI-XII веков и ее обогащение конкретными эстетическими положениями»⁵.

Исследование трудов Хатиба Табризи успешно велось азербайджанским востоковедом проф. М.Махмудовым и далее д.ф.н. Г.Аллахвердиевым. Неоднократно отмечалась важность всестороннего изучения творчества Хатиба Табризи, являющегося неотъемлемой частью культуры азербайджанского народа: «...значимость и глубина богатейшего творчества этого великого ученого настоятельно требуют, чтобы ему были посвящены научно-исследовательские труды монографического характера»⁶.

Объект исследования. Основным объектом исследования диссертации является труд Хатиба Табризи «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал». К работе привлечен экземпляр этого труда, изданный Ф.Габаовой в Сирии. Выбранные для анализа

---

⁵ Talıbzadə K.Ş. *Tənqid və tənqidçilər*. Bakı: Yazıçı, 1989, s.25.

⁶ Махмудов М.Р. *Жизнь и творчество Хатиба Табризи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук*. Баку, 1966, с.5.

художественные примеры и их толкования исследованы в соответствии с исторической обстановкой того периода. Теоретическую основу диссертации составили положения азербайджанских, арабских, русских и европейских ученых о литературе и литературной критике.

История изучения темы. Вопрос о месте и значении комментирования культурного наследия средневекового мусульманского Востока в процессе становления и развития отечественного литературоведения является одним из малоизученных вопросов.

Начиная с начала XIX века в Европе возрос интерес к наследию Хатиба Табризи. Ряд его произведений был исследован и переведен на европейские языки. Немецкий востоковед Дж.Фрейтаг (1788-1861), осуществив издание труда Хатиба Табризи «ал-Хамаса», способствовал еще большему распространению его произведений. Английский ученый Ч.Ляйел (1845-1920) осуществил первое издание комментария Хатиба Табризи «Шарх ал-касаид ал-‘ашр», который затем многократно переиздавался. Европейские ученые Эйхгорн, Бернштейн, Х.Пургшталь, К.Броккельман, Г.Риттер, Решер, С.М.Штерн, Шультенс, Сильвестер де Саси, Ф.Кринку и др. упоминали в своих исследованиях Хатиба Табризи, использовали в своих трудах примеры из его комментариев, осуществляли их издания. Из русских ученых И.Ю.Крачковский, А.Е.Крымский, Д.В.Фролов и др. проявляли интерес к творчеству Хатиба Табризи.

Изучение комментаторского и литературоведческого творчества Хатиба Табризи на научной основе было начато в Азербайджане. Видный арабист проф. М.Махмудов и вслед за ним д.ф.н. Г.Аллахвердиев исследовали его литературное и научное наследие на основе трудов «Шарх ал-Хамаса», «Шарх диван ал-Мутанабби», «Шарх касаид ал-ашр», «Китаб ал-кафи фил-‘аруз вал-кавафи». Однако, труду Хатиба Табризи «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» не было уделено отдельного внимания в этих исследованиях.

Проф. М.Махмудов, особо подчеркивая необходимость бо-

лее глубокого изучения творчества Хатиба Табризи, писал: «Выдающаяся личность Хатиба Табризи только тогда может быть по достоинству оценена, когда его всестороннему творчеству будут посвящены научно-исследовательские труды и все его произведения будут переведены на язык народа, к которому он принадлежит, и изданы»⁷.

Труды Хатиба Табризи представляли для арабской культуры и науки особый интерес, так как были непосредственно связаны с их собственной древней культурой. Многие из них увидели свет и были переизданы, некоторые же стали объектами научного исследования. Из арабских авторов, благодаря которым осуществлялся этот процесс, необходимо отметить следующих: Л.Шейхо, Ф.Сеййид, А.Харун, А.Сабуни, Др.Усейлан, Дж.ал-Мунджид, Дж.Крутков, ал-Хассани, А.ал-Баджави, Ф.Габава, О.Йахйа и др. «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» в числе других был издан в арабских странах. Первое издание комментария на основе древнего рукописного подлинника Хатиба Табризи было осуществлено Ф.Габавой в 1971-1972 гг. в Сирии. Этот труд считается бесценным вкладом в области восточного литературоведения.

Цель и задачи исследования. Основной целью диссертации является освещение истории отечественной филологической науки, формировавшейся в XI-XII веках, на фоне многогранного творчества Хатиба Табризи. Для достижения полного и системного исследования темы перед диссертантом были поставлены следующие задачи:

- Исследование истории создания сборников арабской классической поэзии, определение роли неарабских филологов в этом процессе; выявление особенностей поэтических сборников, в частности антологии «ал-Муфаддалият», комментированных Хатибом Табризи;
- Обзор эволюции комментаторской науки; выяснение

---

⁷ Mahmudov M.R. *Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı*. Bakı: Elm, 1972, c. 188.

общих черт и отличий комментариев Хатиба Табризи от традиционных комментариев его эпохи; раскрытие сущности комментаторского метода Хатиба Табризи;

- Научно-палеографическое описание авторского экземпляра рукописи «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» Хатиба Табризи, а также копированных рукописей этого труда, выявление их отличий; описание первого издания комментария «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал»;
- Исследование научных и теоретических проблем литературоведения в комментарии «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал»;
- Определение места произведения «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» в комментаторском искусстве Азербайджана.

Теоретико-методологические основы диссертации.

Исследование проведено на основе историко-хронологического принципа, частично использована методика текстологического анализа. При переводе образцов древнеарабской поэзии учитывались ее стилистические особенности. Филологический перевод поэтических отрывков и комментариев был осуществлен с учетом мировосприятия древних арабских поэтов. При пользовании литературой, относящейся к теме, были высказаны критические замечания.

Научная новизна диссертации. Труд Хатиба Табризи «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» подвергается всестороннему исследованию в азербайджанском литературоведении впервые. Настоящее исследование, проведенное на основании данного комментария подтверждает выводы ученых о новаторстве его исследовательского метода. Изучение комментария «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» позволяет раскрыть новые стороны комментаторского творчества Хатиба Табризи. В диссертации на основании источников впервые дается подробная характеристика не только самого комментария, но и его первоисточника, что может послужить обогащению науки востоковедения новыми фактами.

Научно-практическая значимость диссертации.

Основные положения диссертационной работы способствуют расширению представлений о зарождении азербайджанской филологической науки, помогают заполнить пробелы в отечественном источниковедении. Разработка темы в контексте с общевосточным литературоведением расширяет теоретические возможности в области изучения средневековой литературы.

Практическая ценность диссертации заключается в том, что она может быть использована при подготовке лекций и спецкурсов для факультетов востоковедения отечественных университетов. Результаты работы могут служить пособием для интересующихся историей азербайджанской и арабской литературы, а также историей литературной критики.

Апробация исследования. Диссертация выполнена в отделе азербайджанской литературы древних веков Института Литературы им. Низами НАН Азербайджана. По теме диссертации опубликованы статьи в Баку и Москве, а также сделаны доклады на различных республиканских и международных научных конференциях.

Структура диссертации. Диссертация написана в соответствии с правилами ВАК при Президенте Азербайджанской Республики. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Использованная литература сгруппирована по языкам: азербайджанский, турецкий, русский, английский, арабский и, в соответствии с этим, пронумерована.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении обосновывается актуальность и значимость работы, отмечается неразработанность темы, производится обзор отечественной и зарубежной научной литературы по истории вопроса, определяются объект, цель и задачи исследования, его научная новизна, методологическая основа и практическое значение.

I глава диссертации «Сборники классической арабской

поэзии, комментированные Хатибом Табризи» состоит из двух разделов. В первом разделе «К истории создания сборников классической арабской поэзии» прослеживаются пути развития древней арабской поэзии.

Поэзия несла активную социальную функцию: в каждом племени был свой признанный поэт, который защищал его своим словом, изобличал врагов, участвовал в значительных мероприятиях, выступал на торжествах⁸. До появления ислама древние арабы, создавая обширную поэзию, полагались только на свою память. Устная передача сохраняла очень большое значение даже в пору наивысшего расцвета письменности. После появления ислама начала складываться великая арабская средневековая культура мирового значения. Одним из важных ее составляющих явился арабский классический язык. Эталоном был избран старый язык, представленный в Коране, памятниках устной словесности и большинстве бедуинских диалектов. В.Розен указывает: «...произведения кочевников, современников пророка или ближайших предшественников его... служили объяснению и пониманию Корана»⁹.

К этому времени изменились содержание и структура поэзии. Многие горожане уже не понимали лексику бедуинов. Возникла угроза забвения древней поэзии и, как противодействие забвению и наступающему «обновлению», стали появляться первые сборники джахилийской поэзии: «Необходимость сохранения собственной чисто арабской традиции являлась защитной реакцией на вторжение иноземных культур. Противостоять их натиску было возможным, лишь выдвинув свою античность, особенно в раннюю пору ислама – период арабских завоеваний»¹⁰.

В VIII-IX вв. в городах Багдад, Басра, Дамаск, Куфа, Васит и др. действовали десятки филологов, которые

---

⁸ Tuetey Ch.G. *Introduction to Classical Arabic Poetry. 162 poems from Imrulkais to Ma'arry*. London, Boston, Melbourne and Henley: KPI, 1985, 300 p.

⁹ Розен В.Р. *Древнеарабская поэзия и ее критика*. СПб., 1872, с.60.

¹⁰ Азизова Ф.А. *Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии*. Баку: Элм, 2009, с. 171-172.

расспрашивали всех арабов, помнивших стихи, предания, сказания своего народа. Они создали большое количество книг, сборников произведений арабской устной словесности. Произведения эти снова и снова обсуждались в придворных кругах и среди интеллигенции¹¹.

Из наиболее ранних дошедших до нас собраний образцов древней поэзии считаются сборник «ал-Му‘аллакат» Хаммада ар-Раби и антология ал-Муфаддала ад-Дабби «Ихтийарат ал-Муфаддал» или «ал-Муфаддалийат». Антологии и диваны были посвящены не только доисламским поэтам, но и поэтам – «мухадрамун», относящимся к периоду распространения ислама¹²: антология ученика ал-Муфаддала – ал-Асмаи «ал-Асмайат», антология «Китаб ал-Хамаса» («Книга доблести») Абу Таммама, «Диван Абу Таммама», «Диван ал-Мутанабби» и др. Значение этих трудов велико, поскольку они содержат огромный поэтический материал, дающий представление об арабской классической поэзии. В разделе раскрываются их особенности, обосновываются причины, по которым Хатиб Табризи отбирал эти сборники для комментирования.

Во втором разделе «Ал-Муфаддал ад-Дабби и его антология «Ихтийарат ал-Муфаддал»» речь идет об истории создания антологии – одном из первых записанных собраний образцов древней арабской поэзии и ее авторе. Куфиец по происхождению Ал-Муфаддал ибн Мухаммед ибн Йа‘ля ибн Амир ибн Салим ад-Дабби (род. после 718 г. - ум. до 171/787 г.) был видным представителем средневековой арабской литературы и культуры. Завоевавший большую известность как рави (передатчик), литератор, языковед, он считался одним из самых знатных куфийских ученых по преданиям (ахбар), стихам, арабскому языку. Мухаммед ал-Джумахи признал его первым знатоком поэзии среди небасрийских филологов¹³.

В 756 г. по инициативе халифа ал-Мансура для обучения

---

¹¹ Ал-Исфахани Абу-л-Фарадж. Книга песен. Перевод с араб. языка и предисловие А.Б.Халидова, Б.Я.Шидфар. М.: Наука, 1980, с.12.

¹² Гамидов И.Я. Ибн Кутайба Динавари. Баку: Элм, 1998, с.87-88,93.

¹³ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения: Т. II, М.-Л.: Изд. АН СССР, 1956, с.200.

его преемника ал-Махди ал-Муфаддалом ад-Дабби была создана антология «ал-Муфаддалият». Для внесения ясности в вопрос авторства ал-Муфаддала, были прослежены исторические события, сопровождавшие ее создание. Мы согласны с наиболее ранней версией Абу Акрама ад-Дабби, в которой сообщается, что ал-Муфаддал выполнил заказ халифа и создал сборник «ал-Муфаддалият».

II глава «**Метод комментирования Хатиба Табризи**» состоит из двух разделов. В первом разделе «Новаторство метода комментирования Хатиба Табризи» имеется подраздел с кратким обзором его жизни и творчества. Прослеживаются вопросы становления и развития комментаторской науки, их состояние на период начала творческого пути Хатиба Табризи.

Комментаторская наука стояла у истоков филологии и была одной из ее составных частей. «Первый письменный жанр нашей критики, раскрывающий содержание художественных произведений, появился в виде комментариев», – указывает К.Талыбзаде¹⁴.

Комментарии литературных произведений начали появляться еще в середине IX века, в них основное внимание уделялось языковедческим проблемам. В X веке наблюдаются изменения тематики и методов комментирования. В истории арабской литературы появляются первые литературно-критические труды. К началу XI в. комментаторы уже стали уделять внимание не только языковедческим проблемам, но и уточнениям исторических фактов, преданий, религиозным проблемам и пр. В разделе обобщаются причины, побудившие Хатиба Табризи пересмотреть существующие варианты комментариев и составить новые толкования. Разработанный им в течении долгих лет метод анализа поэтических произведений способствовал наиболее полному их объяснению. М.Махмудов и вслед за ним Г.Аллахвердиев называют его «универсальным методом» или «методом всестороннего анализа».

Как указывают источники, Хатиба Табризи еще при жизни

---

¹⁴ *Talıbzadə K.Ş. Tənqid və tənqidçilər. Bakı: Yazıçı, 1989, s.17.*

называли «Хозяином языка»¹⁵ [«Сахибу-л-луга»], «Имамом в языке и грамматике»¹⁶ [«Имам фил-луга ва-н-нахв»]. Но нередко мнение ученого шло вразрез с утверждениями известных филологов, причем это были представители разных грамматических школ. В то же время, он мог поддерживать определенные установки этих же школ. Он также пересматривает взгляды предшественников на проблемы соотношения «ма‘на» и «лафза». Традиция на первое место ставила «лафз», исходя из устно-формульного стиля арабской поэзии. У Хатиба Табризи, как у неараба – «аджама», обладающего иным, логическим восприятием, свойственным его народу, на первом месте было понятие «ма‘на»¹⁷. Использование логических суждений не было характерным в его эпоху¹⁸. Хатиб Табризи оказался впереди своих коллег в решении такого принципиального вопроса, как соотношение тесно переплетенных друг с другом понятий «ма‘на» – «лафз».

Сложность языка некоторых древних поэтов, использование ими непонятных слов, оборотов, художественно-выразительных средств приводили к тому, что даже именитые филологи неверно понимали автора или не могли уловить сути произведения. Исправляя комментаторов, Хатиб Табризи вносил свои замечания, правки, дополнения. Часто цитируя ранее комментированные поэтические произведения, ученый винил их авторов в том, что они уделяли недостаточное внимание раскрытию смысла. Исследование показывает, что Хатиб Табризи часто цитировал ученых с целью критического подхода.

Во втором разделе «Рукописи «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» сообщается о рукописном подлиннике и рукописных копиях труда Хатиба Табризи «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал». Комментарий был написан автором в 1093 году. Рукописи

---

¹⁵ *Əl-Hənbəli Əbu-l-Fəllah. Şəzərat əz-zəhəb fi əxbar min zəhəb. Əl-cild IV. Əl-Qahira, 1388, s.5-6.*

¹⁶ *İbn əl-Ənbəri Əbu-l-Bərəkət Kəmaləddin. Nuzhət əl-əlləbə' fi tabaqat əl-udəbə'. Bağdəd, 1970, 443.*

¹⁷ *Азизова Ф.А. Литературное посредничество как система в арабском халифате. Баку: Элм, 2009, с.267-268.*

¹⁸ *Həmidov İ.Y. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı: Elm, 2002, s.39-40.*

комментария сохранились в музеях и библиотеках многих стран. Для исследования сборника «ал-Муфаддалийат» и издания его с комментарием Ф.Габава собрал все имеющиеся варианты рукописей его комментариев. В Тунисе его заинтересовал полный вариант, который оказался подлинной рукописью комментария Хатиба Табризи. Содержание этой рукописи выгодно отличалось от версий ал-Анбари и ал-Марзуки тем, что этот комментарий наиболее полно раскрывал сущность антологии. Арабскому ученому принадлежит заслуга в обнаружении и идентификации стамбульской копии комментария антологии «ал-Муфаддалийат» Хатиба Табризи, хранившейся в библиотеке «Топгапы Сарай» под неверным названием «Комментарий «ал-Хамасы» Хатиба Табризи». Лондонский экземпляр, списанный с подлинника комментария, был приобретен Британским музеем.

Авторский экземпляр рукописи исследуемого труда содержит отметки на полях, поправки и дополнения. Это говорит о том, что Хатиб Табризи многократно возвращался к ней после завершения основной работы и вносил изменения. Рукопись имела большой успех, переписывалась и передавалась из рук в руки, о чем свидетельствуют многочисленные записи на ней.

III глава под названием **«Научный анализ «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» Хатиба Табризи»** состоит из двух разделов. В первом разделе «Научно-литературные взгляды Хатиба Табризи в комментарии «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» осуществляется научный анализ труда. Теоретические взгляды ученого охватывают различные направления. Но более всего нас интересует подход Хатиба Табризи к литературоведческим проблемам. В этом труде, как и в других комментариях, основной целью автора является полное раскрытие смысла стихотворения, а вопросы грамматики, лексикологии, словообразования, фразеологии и др. разбираются только для облегчения понимания его содержания.

Одной из особенностей арабской средневековой поэзии является то, что поэт, из-за требований просодии порой нарушал правила грамматики, изменял форму слова, удлинял гласные или

усиливал согласные¹⁹. Хатиб Табризи выявлял грамматические ошибки авторов и объяснял, как меняется смысл стихотворения в зависимости от изменения формы слова. Ученый проявлял мастерство в исследовании словообразования. Он особо отмечал неверно употребленные формы слов, наносящие ущерб содержанию стихотворения, но ученый допускал отклонения от нормы и не считал это недостатком, если они не наносили ущерба его смыслу. В этом проявляется верность Хатиба Табризи принципу сохранения приоритета «ма'на» над «лафзом».

Объективность Хатиба Табризи в критике проявляется не только в отношении к поэтам, но и в отношении к передатчикам, комментаторам, ученым, на мнения которых он опирается. В этом труде он цитирует, большей частью, известных комментаторов ал-Анбари и ал-Марзуки. Как правило, выдержки из них он приводит выборочно, с замечаниями и справедливой критикой.

Особое внимание уделяется автором вопросам художественного мастерства и средствам художественной выразительности, тематике, системе образов, используемых в касыдах. Мастерство ученого проявляется в объяснении эпитетов, гиперболы, метафоры, фразеологизмов, других художественно-выразительных средств. Хатиб Табризи проявляет профессионализм также во многих других областях знаний, приводя важные исторические сведения, этнографические материалы, рассуждая на нравственно-этические и другие темы. Традиционные для древней поэзии описания меча, кольчуги, стрел, щита и других военных снаряжений находят свое новое выражение с помощью комментария. Приведем в пример бейт поэта Абу Кайса ал-Аслата ал-Ансари (конец VI в.):

أَعْدَانُ لَأَمَّ وَضُونَةٌ   قَضْفَا ضِدَّةً، كَالذَّهْبِيِّ بِالْقَاعِ.

(Я снаряжился для врага кольчугой
Широкой как стекло на равнине)

---

¹⁹ Фильштинский И.М. *История арабской литературы (X-XVIII вв.)*. М.: Наука, 1991, с. 427-428.

Хатиб Табризи разъясняет: « *مأوضونة* [to], которое ткется по два колечка. Корень *ألْوَضُون* означает: класть что-либо на что-либо. А *الْبُضْدُ فَاضَةٌ* широкая [кольчуга] из бронзы. И все просторное: *فِيضٌ فَاضٌ* Жизнь *فِيضٌ فَاضٌ* если была продолжительной. А *الْأَقَاعُ* – место с хорошей землей, бывает в нем мелкий песок, и бывает для миража в ней волнение. Множественное число: *وَالْيَعَانُ* " *وَالْيَعَانَةُ* ". Так лаконично Хатиб Табризи объясняет образное выражение автора: для врага он снарядился в широкую бронзовую кольчугу, которая переливается, как мираж в пустыне²⁰. Следующий бейт этого поэта также сложно понять без объяснения:

أَحْفِزُهَا عَدِّي، بِذِي رَوْثِقٍ   مُهَذِّدٍ، كَالْمِرْجِ، قَطَّاعٍ

(Я отстраняю от себя ее, подобную великолепию
Из индийской стали, прозрачную, как соль)

Хатиб Табризи проявляет осведомленность в предмете исследования: «Арабы делали в ножнах своих мечей [нечто], похожее на крюк, и если кольчуга обременяла кого-то, он поднимал ее за нижнюю часть и закладывал ее в крюк, чтобы облегчить ее». Таким образом, воин «отстранял» от себя кольчугу, переливающуюся словно кристаллы соли, чтобы ему было легче носить ее²⁰.

Проф. А.Рустамова рассуждая о художественном мастерстве в средние века, отмечала, что настоящий мастер слова может только в том случае представить свое произведение, если оно доведено до совершенства²¹. Это было требованием той эпохи. В своем исследовании мы постарались показать соответствие мастерства Хатиба Табризи указанным критериям.

Во втором разделе «Комментаторы-последователи Хатиба Табризи и место «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» в азербайджанской комментаторской школе» на первый план выдвигается определение места исследуемого труда в азербайджанской комментаторской школе. Хатиб Табризи представляется как основатель комментаторской школы

²⁰ *Ат-Табризи ал-Хатиб. Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал. Димашик: Маджма ал-луга-л-арабийя. Т. III, 1972, с.1237.*

²¹ *Azadə R. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: Elm, 1979, s.146.*

Азербайджана. Говорится о его последователе комментаторе Юсифе Хойлу. Труды Хатиба Табризи и исследуемый нами труд, в частности, оказали большое влияние на последующее развитие комментаторского искусства в области литературы, языкознания, философии.

В **заключении** диссертации подводятся итоги результатов исследования, которые можно обобщить в нижеследующих выводах:

Антологии древней арабской поэзии представляют особую ценность как художественный материал, отражающий реалии жизни арабского народа. Одним из наиболее ранних, дошедших до нас собраний образцов древней поэзии, считается антология известного филолога ал-Муфаддала ад-Дабби «Ихтийарат ал-Муфаддал» – самый достоверный из наиболее ранних записанных поэтических сборников древнеарабской литературы.

Для первых литературных комментариев были характерны углубления в ту или иную область науки, чаще в грамматику, комментарии же Хатиба Табризи охватывали многие области знаний, были объективными, научными и служили более полному раскрытию смысла стихотворения. Глубокие познания в области арабского языка и литературы позволяли Хатибу Табризи толковать поэтические антологии, представлявшие сложность даже для профессиональных филологов. Путь ученого к «совершенному» комментарию был нелегким. Авторская рукопись Хатиба Табризи, послужившая основой для издания комментария «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал», свидетельствует о большом и длительном труде автора в поисках лучших доводов. Сведения, указанные издателем в примечаниях, дают возможность проследить за нюансами «универсального» комментаторского метода Хатиба Табризи. Исследование показывает, что метод проявил себя в «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» достаточно полно: в нем наблюдаются научный и творческий подход, критическое отношение автора к поэтическим образцам и используемой литературе. Исследование подтверждает выводы азербайджанских ученых о новаторском характере «универсального» метода Хатиба Табризи.

**Основное содержание диссертации отражено в
нижеследующих научных статьях и материалах
конференций:**

1. Xətib Təbrizinin elmi dünyagörüşünün başlıca qaynaqları. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ildönümünə həsr olunmuş Gənc ədəbiyyatşünasların Respublika konfransının materialları, (26-28 may 1992). Bakı, 1992, s.55-56.
2. Xətib Təbrizinin «Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal» əsərinin əlyazmaları və elmi-tənqidi mətninin ilk nəşri haqqında. AMEA-nın «Xəbərlər»i. Humanitar elmlər seriyası, № 1. Bakı: Nurlan, 2004, s.57-63.
3. Xətib Təbrizinin «Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal» əsərinin ilkin qaynağı haqqında. AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun «Elmi araşdırmalar» toplusu, VII buraxılış, № 3, 4. Bakı: Günəş, 2004, s.23-27.
4. К истории создания антологии «Аль-Муфаддалият», комментированной Хатибом Табризи. AMEA-nın «Xəbərlər»i Humanitar elmlər seriyası, № 3. Bakı: Elm, 2005, s. 31-38.
5. Xətib Təbrizinin «Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal» əsərində dilçilik məsələləri. «Müasir dilçiliyin problemləri» Beynəlxalq elmi konfransının materialları (18-19 may 2005), Bakı: Kitab aləmi, 2005, s.139-140.
6. Особенности поэтических антологий «аль-Муфаддалият» и «аль-Хамаса» комментированных Хатибом Табризи. AMEA Ədəbiyyat Institutunun «Ədəbiyyat məcmuəsi», XXI cild, Bakı: Ozan, 2008, s.201-206.
7. Хатиб Табризи и его произведение «Шарх Ихтийарат аль-Муфаддал». «Elmin müasir nailiyyətləri» mövzusunda I Beynəlxalq iştiraklı distansion elmi konfransın materialları (1-3 dekabr 2010), Bakı: Tİ MEDİA, 2011, s.17-21.
8. Исследование рукописного наследия Хатиба Табризи. AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun «Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri» Beynəlxalq elmi konfransının materialları (1-2 iyun 2011), Bakı: Zərdabi LTD, 2011, s.182-183.
9. Доисламские поэты и поэты «мухадрамы» в комментариях

Хатиба Табризи. Mübariz Əlizadənin 100-illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərq filoloqiyasının aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (28-30 dekabr 2011), Bakı: Bakı Universiteti, 2011, s.206-208.

10. Критерии метода Хатиба Табризи как прогрессивный фактор в науке комментирования. «Вестник» Московского государственного областного университета, «Спецвыпуск» №3 (4), Москва: МГОУ, 2012, s.167-173.
11. Употребление Хатибом Табризи иснада в комментариях. Vasim Məmmədəliyevin 70-illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (14-15 noyabr 2012), Bakı: Bakı Universiteti, 2012, s.217-218.
12. О труде «Книга комментария «Десяти касыд» Хатиба Табризи. Vasim Məmmədəliyevin 70-illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları (27-28 iyun 2013), Bakı: Bakı Çar evi, 2013, s.352-353.
13. Происхождение антологии «Ихтиятарат аль-Муфаддал» и ее связь со сборником «аль-Асмаййат». Azadə Rüstəmovaya həsr olunmuş «Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı: Elm, 2013, s.296-303.

XƏTİB TƏBRİZİNİN «ŞƏRH İXTİYARAT ƏL-MUFADDAL» ƏSƏRİ

X Ü L A S Ə

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, onun obyekt, tədqiq olunma səviyyəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki dəyəri və mövzunun aprobeiyası göstərilmişdir.

«Xətib Təbrizinin şərh etdiyi ərəb klassik məcmuələri» adlanan birinci fəsildə qədim ərəb şeirinin islamın zühurundan sonra yazıya alınması, bu dövrdə meydana çıxan yeni topluların fərqli cəhətləri göstərilir. Bölmədə Xətib Təbrizinin şərh etdiyi məcmuələrin qədim ərəb ədəbiyyatı tarixindəki yeri və əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. «İxtiyarat əl-Mufaddal» antologiyası və onun müəllifi əl-Mufaddal əd-Dabbi haqqında analitik məlumat verilmiş, antologiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

İkinci fəsil «Xətib Təbrizinin şərhçilik üslubu» haqqındadır. Burada Şərqdə şərhçilik elminin yaranma və təkamül mərhələləri açıqlanır. Xətib Təbrizinin şərhləri ilə ənənəvi şərhlərin müqayisəli təhlili aparılır. Alimin ədəbiyyata gətirdiyi şərhçilik metodunun mahiyyətindən danışılır və yeni üslubun üstünlükləri ön plana çəkilir. Xətib Təbrizinin əlyazmalarının – Tunisdə saxlanılan avtoqraf nüsxəsinin fotosurəti və iki əlavə – İstanbul və London – nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri əks olunmuşdur..

«Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal»ın elmi təhlili» adlanan üçüncü fəsildə Xətib Təbrizinin bu əsərdəki elmi-ədəbi görüşləri, bir çox elm sahələrini əhatə edən şərhçilik üslubunun xüsusiyyətləri açıqlanır. Xətib Təbrizinin ənənələrini yaşadan şərhçi-davamçıları, ilk öncə azərbaycanlı şərhçi alim Yusif Xoylu haqqında bəhs edilir. «Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal» əsərinin Xətib Təbrizinin başqa qiymətli şərhləri ilə birlikdə Şərq şərhçilik elminin inkişafındakı rolu göstərilir.

Nəticə bölməsində tədqiqatdan əldə olunan mühüm qənaətlər ümumiləşdirilir.

“SHARH IKHTIYARAT AL-MUFADDAL” BY KHATIB TABRIZI

S U M M A R Y

The dissertation consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used literature. In the introduction is grounded the topicality of the issue, provided the history of investigation, goals and objectives, methodological and scientific innovation, theoretical and practical value of the research.

The first chapter titled as “The classic Arabic collections commented by Khatib Tabrizi” deals with writing of ancient Arabic poetry after the appearance of Islam and different aspects of the new emerging collections. In this chapter is elucidated the place and importance of the collections commented by Khatib Tabrizi in the history of ancient Arabic literature. There was given information about the anthology “Ikhtiyarat al-Mufaddal” and its author Mufaddal ad-Dabbi and was revealed specific features of the anthology.

The second chapter is about “The method of comment of Khatib Tabrizi”. Here is disclosed stages of formation and evolution of the comment in the East. Comparative analyses of traditional comments are given in the works written by Khatib Tabrizi. Here is spoken about the essence of the comment method brought to literature by the scientist and emphasized the advantages of the new style. Here are reflected the paleogeographic description of photocopy of autograph copies of Khatib Tabrizi’s manuscripts - preserved in Tunisia and two additional copies - preserved in Istanbul and London.

The third chapter titled as “Scientific analysis of the “Sharh Ikhtiyarat al-Mufaddal”. In this chapter is disclosed the scientific and literary views of Khatib Tabrizi in this work and the outstanding characteristics of his new commenting method: the comment covers many of the fields of science. In the chapter is spoken about the Azerbaijani scientist Yusif Khoylu as one of the commentators-followers of Khatib Tabrizi. The anthology “Ikhtiyarat al-Mufaddal” is of the same level with other valuable comments of Khatib Tabrizi. In this chapter is defined the place of “Ikhtiyarat al-Mufaddal” in Azerbaijan commentary school.

In the conclusion summarized the main inferences gained from the research.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NAİLƏ MAHMUD QIZI TAĞIYEVA

XƏTİB TƏBRİZİNİN
ŞƏRH İXTİYARAT ƏL-MUFADDAL ƏSƏRİ

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru
İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Vilayət Abbasqulu oğlu Cəfərov

Filologiya üzrə elmlər doktoru
Fəridə Əhəd qızı Əzizova

Aparıcı müəssisə: **AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsi.**

Müdafiə «28» __04__ 2014-cü il saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

D.01.131 – Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya üzrə elmlər doktoru:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı ərəb, fars və türk dillərində yaranmış müsəlman ədəbi-mədəni ənənəsi ilə bağlılıqda baş vermişdir. Mahiyyətə sinkretik olan “ərəb-müsəlman” mədəniyyəti Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələri də daxil olmaqla bir çox xalqların fəaliyyətinin məhsulu idi.

Müsəlman Şərqi məxsus mədəniyyətin, elmin, incəsənətin, memarlığın və ədəbiyyatın inkişafı və çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə edilən XI-XII əsrlər bəşəriyyətə əvəzsiz xidmətləri olan korifeylər bəxş etmişdir. Elm və ədəbiyyat nəhənglərindən biri, ərəb Şərqiində ən yüksək elmi dərəcələri qazanan, bütün müsəlman regionunda elmi və fəlsəfi fikrin inkişafına təsir edən Azərbaycanlı alim-filoloq, ədəbiyyatşünas və şair Xətib Təbrizi (1030-1109) belə korifeylərdəndir. O, özünəməxsus bədii zövqü, xüsusi düşüncə tərzii ilə filologiya və şərhçilik elmlərini zənginləşdirməyə nail olmuşdur.

Mütəfəkkirin xidmətləri hələ sağlığında yüksək qiymətləndirilmişdir. “leksikoqrafiya, qrammatika, ədəbiyyat elmlərinin imamı”²², “bütün ədiblərin imamı”²³, “fəzilətli şeyx, ərəb elmlərinin rəhbəri, ədəbiyyatşünaslığın bayraqdarı”²⁴, “Qərbdə və Şərqdə mübahisəsiz elmi nüfuz sahibi”, “ensiklopedik zəka”²⁵ – bunlar Xətib Təbrizinin orta əsr mənbələrində rast gəlinən fəxri adlarının natamam siyahısıdır.

Xətib Təbrizi otuz qədər ədəbi əsərin müəllifidir. Onların çoxu əlyazmalar və çap olunmuş kitablar şəklində bizə gəlib çatmışdır. Poetik əsərlər, antologiya və divanların şərhləri mütəfəkkirin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xətib Təbrizinin şərh obyektii olan əsərlərdə ərəb poeziyasının təqribən beş yüzilliyə aid (VI əsrdən X əsrə qədər) mənzərəsi əks olunmuşdur. “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” (“əl-Mufaddalın seçdiyi şeirlərin şərhii”)

---

²² *Əl-Həməvi Yaquf. Kitəb irşad əl-ərib ilə mə'rifəti-l-ədəb əl-mə'ruf bi mu'cam əl-udəbə. Əl-cild VII. Mısr, 1925, s.286.*

²³ *Əs-Səm'ani 'Abd əl-Kərim. Kitəb əl-Ənsəb. Əl-cild IV. Leyden: E.J.Brill, 1912, s.5.*

²⁴ *Əl-Ükbəri ibn Burhan. Şərh əl-Lüm'a. Əl-cild I. Əl-Kuveyt, 1984, s.3.*

²⁵ *Ət-Təbrizi əl-Xətib. Şərh divan əl-Həməsə. Əl-cild I. Beyrut, s. 188.*

əsərindəki poetik nümunələr VI-VII əsrlərə aiddir. Bu əsərdə Xətib Təbrizinin ədəbi görüşlərinin mühüm hissəsi əks olunduğuna görə onu ayrıca tədqiq etməyə ehtiyac vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin tarixindən bəhs edən akademik K.Talibzadə Xətib Təbrizinin tənqidçilik şöhrətinin miqyasını belə ifadə etmişdir: “Xətib Təbrizi, Eynəlqizat və Yusif Xoylu Azərbaycan ədəbi tənqidinin ilk peşəkar nümayəndələri olmuş, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbi inkişafına güclü təsir göstərən şərhilərlə XI-XII əsr ədəbi fikrinin yüksəlişini, konkret estetik müddəalarla zənginləşməsini təmin etmişlər”²⁶.

Xətib Təbrizinin əsərlərinin öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan şərqşünası prof. M.Mahmudov və daha sonra filologiya elmləri doktoru Q.Allahverdiyev uğurlu işlər görmüşlər. Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan Xətib Təbrizinin yaradıcılığının hərtərəfli araşdırılmasının zəruriliyi dəfələrlə vurğulanmışdır: “Bu böyük alimin zəngin yaradıcılığının əhəmiyyəti və dərinliyi tələb edir ki, ona monoqrafik xarakterli elmi-tədqiqat işləri həsr edilsin”²⁷.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektı Xətib Təbrizinin “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsəridir. Mövzunun işlənməsi üçün bu əsərin Suriyada F.Qəbava tərəfindən nəşr edilən nüsxəsindən istifadə edilmişdir. Seçilən bədii nümunələr və onların tədqiqi o zamanın tarixi şəraiti ilə bağlılıqda təhlil olunmuşdur. Araşdırmada ədəbiyyat və ədəbi-tənqid haqqında Azərbaycan, ərəb, rus və Avropa alimlərinin fikirlərinə istinad edilmişdir.

Mövzunun tədqiq olunma səviyyəsi. Orta əsr müsəlman Şərqində ədəbiyyatşünaslığın formalaşması və inkişafı prosesində ədəbi irsin şərhinin yeri və əhəmiyyəti az öyrənilmiş məsələlərdən biridir.

XIX əsrdən başlayaraq Avropada Xətib Təbrizinin irsinə maraq artmışdır. Onun bir sıra əsərləri tədqiq olunmuş və Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. Alman şərqşünası J.Freytaqın (1788-1861) Xətib Təbrizinin "Əl-Həməsə" əsərini nəşr etməsi bu əsərin

²⁶Talibzadə K.Ş. *Tənqid və tənqidçilər*. Bakı: Yazıçı, 1989, s.25.

²⁷Махмудов М.Р. *Жизнь и творчество Хатиба Табризи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук*. Баку, 1966, с.5.

daha geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. İngilis alimi Ç.Ləyəl (1845-1920) Xətib Təbrizinin "Şərh əl-qasaid əl-aşr" əsərini çap etmişdir, sonralar bu əsərin nəşri dəfələrlə həyata keçirilmişdir. Avropa alimləri Eyxqorn, Bernşteyn, H.Purqştal, K.Brokkelman, Q.Ritter, Reşer, S.M.Ştern, Şultens, Silvester de Sassi, F.Krinku və başqaları tədqiqatlarında Xətib Təbrizinin şərhlərindən nümunələr gətirmiş və əsərlərini nəşr etmişlər. Rusiya alimlərindən İ.Kraçkovski, A.Krımski, D.Frolov və başqaları Xətib Təbrizi yaradıcılığına maraq göstərmişlər.

Xətib Təbrizinin şərhçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin elmi əsaslarla öyrənilməsi Azərbaycanda başlamışdır. Görkəmli ərəbşünas prof. M.Mahmudov və daha sonra f.e.d. Q.Allahverdiyev onun ədəbi və elmi irsini "Həmasə"nin şərhini, "Mütənəbbi divanının şərhini", "On qəsidənin şərhini", "Əruz və qafiyə elmlərindən kifayət qədər məlumat" əsərləri əsasında öyrənmişlər. Lakin alimin "Əl-Mufaddalın seçdiyi şeyirlərin şərhini" əsəri tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Prof. M.R.Mahmudov Xətib Təbrizi yaradıcılığının daha dərinə öyrənilməsi zəruriliyini xüsusilə vurğulayaraq yazmışdır: "Xətib Təbrizi kimi dahi bir şəxsiyyət o zaman layiqincə qiymətləndirilə bilər ki, onun hərtərəfli yaradıcılığı haqqında onlarla elmi-tədqiqat əsəri yazılmaqla bərabər, bütün əsərləri də mənsub olduğu xalqın dilinə tərcümə olunsun və çap edilsin"²⁸.

Xətib Təbrizinin əsərləri ərəb alimlərinin diqqətini də cəlb etmişdir. Alimin əsərləri dəfələrlə ərəb ölkələrində nəşr olunmuşdur, bir qismi isə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu prosesin həyata keçirməsinə kömək edən alimlərin adını qeyd etməyi lazım bilirik: L.Şeyxo, F.Seyyid, A.Harun, A.Sabuni, Dr.Useylan, J.əl-Mucid, C.Krutkov, əl-Hassani, əl-Bacavi, F.Gabava, O.Yahya və s.

"Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal" əsəri digər əsərlərlə bərabər ərəb ölkələrində nəşr edilmişdir. Əsərin qədim əlyazması olan müəllif nüsxəsi isə F.Gabava tərəfindən 1971-1972 illərdə Suriyada ilk dəfə nəşr olunmuşdur. Bu nəşr şərq ədəbiyyatşünaslığına əvəzolunmaz töhfə hesab edilmişdir.

---

²⁸ Mahmudov M.R. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1972, c. 188.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Xətib Təbrizinin çoxşaxəli yaradıcılığı fonunda, XI-XII əsrlərdə filologiya elmi tarixinin işıqlandırılmasından ibarətdir. Mövzunun tam və sistemli tədqiqi üçün dissertantın qarşısında aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur:

- Klassik ərəb poeziyasının yaranma tarixinin araşdırılması, bu prosesdə qeyri-ərəb filoloqların rolunun müəyyənəşdirilməsi; Xətib Təbrizi tərəfindən şərh edilmiş şeir müntəxabatlarının, o cümlədən, “əl-Mufaddaliyat” antologiyasının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- Şərçilik elminin inkişaf xüsusiyyətlərini göstərmək; Xətib Təbrizi şərhələrinin o dövrün ənənəvi şərhələrlə müqayisədə oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsi; Xətib Təbrizinin şərhçilik üslubunun mahiyyətinin üzə çıxarılması;
- Xətib Təbrizinin “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsərinin müəllif əlyazma nüsxəsinin və bu əlyazmanın surətlərinin elmi-paleoqrafik təsviri, onlar arasındakı fərqlərin müəyyənəşdirilməsi, əsərin ilk nəşri haqqında məlumatın verilməsi;
- “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsərində ədəbiyyatşünaslığın elmi və nəzəri problemlərin tədqiqi;
- Azərbaycan şərhçilik sənətində “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsərinin yerinin müəyyən edilməsi.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat əsasən müqayisəli-tarixi prinsip üzərində aparılmışdır, qismən mətnşünaslığın tədqiqi metodundan istifadə edilmişdir. Qədim ərəb poeziyası nümunələrinin şərhləri əsasında tərcüməsi onların üslub xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilmişdir. Qədim ərəb şairlərinin dünyagörüşünü əks etdirmək üçün şeirlər filoloji tərcümədə verilmişdir. Mövzu ilə bağlı ədəbiyyat haqqında tənqidi mülahizələr də irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Xətib Təbrizinin “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq hərtərəfli tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu şərh əsasında aparılmış tədqiqat onun araşdırma üslubunun yeni olması haqqında

alimlərin müddəalarını təsdiqləyir. “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsərinin öyrənilməsi Xətib Təbrizinin şərhçilik yaradıcılığının yeni tərəflərini açmağa imkan verir. Dissertasiyada ilk dəfə mənbələr əsasında bu şərhin və onun ilk qaynağının ətraflı təhlili verilir ki, bu da şərqşünaslıq elminin yeni nəticələrlə zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Dissertasiyasının elmi-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyasının əsas müddəaları Azərbaycanda filologiya elminin tarixinin öyrənilməsinə və mənbəşünaslıqda mövcud olan boşluğun aradan qaldırılmasına kömək edir. Mövzunun ümumşərq ədəbiyyatşünaslığı kontekstində işlənilməsi orta əsrlər ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində imkanları genişləndirir.

Dissertasiyasının təcrübi əhəmiyyəti onun ölkə universitetlərinin şərqşünaslıq fakültələrində istifadə edilə bilməsindən ibarətdir. İşin nəticələrindən Azərbaycan və ərəb ədəbiyyatı, habelə ədəbi tənqidin tarixilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəşri. Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin Bakıda və Moskvada nəşr etdirdiyi məqalələrdə, müxtəlif respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarında əksini tapmışdır.

Dissertasiyasının quruluşu. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun olaraq yazılmışdır. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan, türk, rus, ingilis və ərəb dilləri üzrə qruplaşdırılmış və müvafiq say sırası ilə verilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində işin aktuallığı elmi qənaətlərlə əsaslandırılır, mövzunun indiyə qədər işlənməməsi qeyd edilir, tədqiq edilən problemin tarixi ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatın ümumi xülasəsi verilir, tədqiqatın obyektı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodoloji əsasları və təcrübi əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Xətib Təbrizinın şərh etdiyi klassik ərəb poeziyası məcmuələri”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. “Klassik ərəb poeziyası toplularının yaranması tarixinə dair” adlanan birinci yarımfəsildə qədim ərəb poeziyasının inkişaf yolu nəzərdən keçirilir.

Məlumdur ki, klassik ərəb poeziyası müəyyən tarixi mərhələlərdə ədəbiyyat nümunəsi olmaqdan başqa, həm də aktiv ictimai funksiya daşıyırdı. Hər bir qəbilənin öz şairləri var idi ki, onlar qəbilənin düşmənlərini həcv edər, lazım gəldikdə öz poetik sözü, yaradıcılığı ilə onun müdafiəsinə qalxar, qəbilənin yaşamında əhəmiyyət daşıyan bütün yığıncaqlarda, təntənəli mərasimlərdə çıxış edər, bir sözlə hamının qəbul etdiyi vacib sima kimi dəyərləndirilərdilər²⁹. Qədim ərəblər islama qədərki tarixi mərhələdə poetik əsərləri öz yaddaşlarında saxlayaraq və nəsilədən nəslə ötürmüşlər. Ədəbiyyatın şifahi yolla ötürülmə xüsusiyyəti hətta yazı mədəniyyətinin çiçəkləndiyi dövrlərdə belə öz əhəmiyyətini saxlamaqda idi.

İslamın meydana çıxdığı dövrdən sonra isə dünyəvi əhəmiyyət daşıyan orta əsr ərəb mədəniyyəti formalaşmağa başladı ki, onun da əsas dayaqlarından birini klassik ərəb dili təşkil edirdi. Lakin bu ədəbiyyatın və mədəniyyətin yaradılması prosesində “Quran”da, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və xüsusilə də bədəvi dialektlərdə yaranan nümunələrin dili etalon kimi qəbul edilirdi. Bu faktla bağlı V.Rozen yazır: “...peyğəmbərin müasirlərinin, həmçinin onun ən yaxın sələflərinin müasiri olan köçərilərin əsərləri... “Quran”ın şərhinə və dərk olunmasına xidmət edirdi”³⁰.

²⁹ Tuetey Ch.G. *Introduction to Classical Arabic Poetry. 162 poems from Imrulkais to Ma'arry*. London, Boston, Melbourne and Henley: KPI, 1985, 300 p.

³⁰ Розен В.Р. *Древнеарабская поэзия и ее критика*. СПб., 1872, с.60.

Bu tarixi mərhələdə artıq poeziyanın strukturu və məzmunu da dəyişmişdi. Şəhər əhalisinin çoxu bədəvilərin leksikasını başa düşmür, bu dildə yaranan nümunələri anlaya bilmirdi. Bu isə qədim poeziyanın unudulması kimi bir təhlükəni meydana çıxartmış olurdu. Belə bir unudulmanın və gələcəkdə mövcudluğu qaçılmaz görünən “yeniləşmənin” qarşısının alınması üçün cahiliyə poeziyasının ilk topluları meydana çıxmağa başladı: “Təmiz ərəb ənənlərinin qorunmasının zərurəti əcnəbi mədəniyyətlərin zorakı təsirinə qarşı qoruyucu reaksiya idi. Onların təzyiqlərinin qarşısında davam gətirmək, xüsusilə də islamın ilk dövrlərində, ərəb istilaları zamanında, yalnız öz qədimliyini nümayiş etdirməklə mümkün ola bilərdi”³¹. VIII-IX əsrlərdə Bağdad, Bəsrə, Dəməşq, Kufə, Vasit və digər şəhərlərdə xalqın yaratdığı və yaddaşlarda qorunan şeirləri, rəvayətləri, nağılları qəbilələrdə toplamaq üçün onlarla filoloq fəaliyyət göstərirdi. Bu yolla onlar ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə bağlı çoxsaylı kitablar, toplular, antologiyalar yaratdılar. Həmin əsərlər davamlı olaraq tez-tez saray mühitində və filoloqlar arasında müzakirə edilirdi³².

Şifahi ədəbiyyat nümunələrinin toplandığı kitablar arasında dövrümüzdə gəlib çatan ən qədim nümunələr Həmməd ər-Ravinin “əl-Mu’əlləqat” toplusu və əl-Mufəddal əd-Dabbinin tərtib etdiyi “İxtiyarat əl-Mufəddal”, yaxud “əl-Mufəddaliyyat” adlandırılan antologiya hesab edilir. Bu cür antologiya və divanlar nəinki islama qədər yaşamış şairlərin yaradıcılıqlarına həsr edilmişdir, eyni zamanda islamın yayıldığı dövrü təmsil edən və “muhadramun” adlandırılan şairlərin yaradıcılığını da özündə ehtiva edirdi³³: əl-Mufəddalın tələbəsi olmuş əl-Əsməyinin tərtib etdiyi “əl-Əsməiyyat”, Əbu Tammamın tərtib etdiyi “Kitab əl-Həməsə” antologiyası (“Qəhrəmanlıq kitabı”), “Əbu-Tammam divanı”, “əl-Mutənbbi divanı” və s. Böyük poetik materialı əhatə etdiyi və klassik ərəb

---

³¹ Азизова Ф.А. Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. Баку: ЭЛМ, 2009, с. 171-172.

³² Ал-Исфাহани Абу-л-Фарадж. Книга песен. Перевод с араб. языка и предисловие А.Б.Халидова, Б.Я.Шидфар. М.: Наука, 1980, с.12.

³³ Гамидов И.Я. Ибн Кутайба Динавари. Баку: ЭЛМ, 1998, с.87-88, 93.

poeziyası haqqında geniş təsəvvür yarada bildiyi üçün bu kitabların əhəmiyyəti çox böyükdür. Dissertasiyada Xətib Təbrizinin şərh etdiyi adı çəkilən poetik topluların əsas məziyyətləri və alimin onları təhlil üçün seçməsinin səbəbləri göstərilir.

“Əl-Mufaddal əd-Dabbi və onun “İxtiyarat əl-Mufaddal” antologiyası” adlanan ikinci yarımfəsildə qədim ərəb poeziyasının toplandığı və yazıya alındığı ilk kitablardan biri olan antologiyanın yaranma tarixindən və müəllifindən bəhs edilir. Öz mənşəyi etibarilə Kufədən olan əl-Mufaddal ibn Məhəmməd ibn Yə‘lə ibn Əmir ibn Səlim əd-Dabbi (718-ci ildən sonra anadan olub – 171/787-ci illər arasında vəfat edib) orta əsrlər ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri hesab edilir. Ravi (ötürücü), ədəbiyyatşünas və dilşünas kimi tanınan, öz zamanında yetərincə məşhur olan bu alim “əxbar” və şeir yaradıcılığı, ərəb dili üzrə dövrünün tanınan mütəxəssislərindən idi. Məhəmməd əl-Cumahi əslən Bəsrədən olmayan filoloqların arasında onu bir nömrəli poeziya bilicisi adlandırmışdır³⁴. 756-cı ildə xəlifə əl-Mənsurun təşəbbüsü ilə onun varisi əl-Məhdinin təlim-tərbiyəsi üçün əl-Mufaddal əd-Dabbi tərəfindən “əl-Mufaddaliyyat” antologiyası tərtib edilir. Dissertasiyada əl-Mufaddalın müəllifliyi məsələsinə aydınlıq gətirilməsi üçün adı çəkilən antologiyanın yaradıldığı dövrdə baş verən bir çox tarixi hadisələr araşdırılmışdır. Biz Əbu Əkrəm əd-Dabbinin bu məsələ ilə bağlı ilkin fikirləri ilə razılaşıq və onun qənaətini əsas kimi qəbul edirik. Əbu Əkrəm əd-Dabbinin qənaəti isə belədir ki, əl-Mufaddal “əl-Mufaddaliyyat” antologiyasını xəlifənin sifarişini yerinə yetirərək yaratmışdır.

Dissertasiyanın II fəslı **“Xətib Təbrizinin şərhçilik üslubu”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “Şərhçilikdə Xətib Təbrizinin novatorluğu” adlanır. Həmçinin şərhçilik elminin təşəkkül tarixi, inkişafı məsələsi tədqiq edilir, Xətib Təbrizinin yaradıcılıq yolunun ilk mərhələlərində bu elmin durumu göstərilir.

Şərhçilik sənəti filologiya elminin ilk qaynaqlarından biri hesab olunur və müasir ədəbiyyatşünaslıqda onun əsas tərkib hissələrindən biri kimi qəbul edilir. Bu faktla bağlı görkəmli tənqidçi alim

---

³⁴ Крачковский И.Ю. *Избранные сочинения: Т. II, М.-Л.: Изд. АН СССР, 1956, с.200.*

K.Talıbzadə yazırdı: “Tənqidimizin ilk yazılı janrı XII əsrdə, bədii əsərlərin məzmununu açan şərhlər şəklində meydana çıxmışdır”³⁵. Məlum olduğu kimi, ədəbi əsərlərin şərhləri hələ IX əsrin ortalarında yaranmağa başlamışdır. Prof. N.Araslının təbirincə desək, “sənət biliciləri poeziya ilə kətdikcə daha yaxından maraqlanı, görkəmli sənətkarların əsərlərini sadəcə mütalie ilə kifayətlənmir, onun şərhinə çalışırdılar”³⁶.

İlk dövrlərdə bu cür əsərlərdə əsas diqqət dilçiliklə bağlı problemlərin təhlilinə yönəlmişdir. X əsrdən etibarən şərhlərin mövzusunun və yazı üslubunun dəyişilməyə başladığı müşahidə olunur. Ərəb ədəbiyyatı tarixində məhz bu dövrlərdə ilk dəfə olaraq ədəbi-tənqidi əsərlər meydana çıxır. XI əsrin əvvəllərinə doğru artıq şərhçilər öz əsərlərində təkcə dilçiliklə bağlı problemlərə diqqət yetirmək və onları təhlil etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda tarixi və ədəbi faktların dəqiqləşdirilməsi, əfsanə və rəvayətlərin izahı, təhlili, dini problemlərin işıqlandırılması və s. ilə bağlı düşüncələrini yeri gəldikcə ifadə edirdilər. Dissertasiyanın bu yarımfəslində Xətib Təbrizinin ona qədər mövcud olan şərhlərin variantlarını təkrarən nəzərdən keçirməsi və bu şərhləri yenidən yazmağa vadar edən səbəblər araşdırılır və əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilir. Uzun illər ərzində poetik əsərlərinin təhlili vasitəsilə onun təkmilləşdirdiyi üslub bu əsərlərin daha əsaslı izahına şərait yaratmışdır. M.Mahmudov və daha sonra Q.Allahverdiyev Xətib Təbrizinin bu şərhçilik üslubunu “universal üslub” və “əhatəli təhlil üslubu” adlandırdılar.

Mənbələr göstərir ki, Xətib Təbrizini hələ sağlığında “Dilin ağası”³⁷ (“Sahibul-luğa”), “Dilin və qrammatikanın imamı”³⁸ (“İmam fil-luğa van-nəhv”) adlandırdılar. X.Təbrizi dövrün tanınmış dilçi alimlərinin irəli sürdüyü bir sıra ideyaları dəstəkləməsinə baxmayaraq, həmin alimlərin bir çox fikirləri ilə razılaşmadığı məqamlar da olmuşdur.

³⁵ Talıbzadə K.Ş. *Tənqid və tənqidçilər*. Bakı: Yazıçı, 1989, s.17.

³⁶ Araslı N. *Nizaminin poetikası*. Bakı: Nurlan, 2004, s.9.

³⁷ Əl-Hənbəli Əbu-l-Fəllah. *Şəzərat əz-zəhəb fi əxbar min zəhəb*. Əl-cild IV. Əl-Qahira, 1388, s.5-6.

³⁸ İbn əl-Ənbəri Əbu-l-Bərəkət Kəmaləddin. *Nuzhət əl-əlləbə' fi tabaqat əl-udəbə'*. Bağdəd, 1970, 443.

Xətib Təbrizi öz sələflərinin “mə‘na” və “ləfz”in qarşılıqlı əlaqəsi probleminə münasibətlərinə də yenidən nəzər yetirərək onların əksəriyyətindən fərqli qənaətə gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, ənənəvi ədəbi tənqid ərəb poeziyasında mövcud olan şifahi-formal üslubdan çıxış edərək “ləfz”i birinci yerə qoyurdu. Fərqli məntiqi qavrayışa sahib olan Xətib Təbrizi isə birinci yerə “mə‘na”nı qoyurdu³⁹. Məntiqi mülahizələrdən istifadə edilməsi isə onun dövrü üçün bir o qədər də xarakterik deyildi⁴⁰. Bununla da Xətib Təbrizi “mə‘na” və “ləfz” kimi bir-biri ilə sıx bağlı olan bu anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi kimi mühüm bir problemin həlli yolunda öz həmkarlarından irəlidə olduğunu təsdiqləmiş olurdu.

Bir sıra qədim şairlərin dilinin çətinliyi, leksikalarında anlaşılmayan sözlərdən, ifadələrdən və bədiifadə vasitələrindən istifadə olunması onunla nəticələnirdi ki, hətta əksər tanınmış filoloqlar belə onları düzgün başa düşmür, yaxud müəllifin əsas fikrini dəqiq müəyyən edə bilmir və şərhlərdə yanlış nəticələrə gəlib çıxırdılar. Xətib Təbrizi isə öz əsərlərində şərhçilərin bu cür yanlışlıqlarını düzəldir, mətnə öz qeydlərini, düzəlişlərini və əlavələrini artırır. Əksər hallarda əvvəllər şərh edilmiş poetik əsərlərdən nümunələr gətirən alim onların müəlliflərini fikrin açılması və izah edilməsi məsələsinə lazımi səviyyədə diqqət ayırmadıqları üçün tənqid edirdi. Beləliklə, Xətib Təbrizi alimlərin fikirlərindən nümunələr gətirərkən bunu çox zaman özünün məsələyə tənqidi yanaşmasını meydana çıxartmaq, tənqidi düşüncələrini söyləmək məqsədilə edirdi.

İkinci yarım fəsil “Şərh İxtiyarat-əl-Mufaddal”ın əlyazmaları adlanır və burada Xətib Təbrizinin “Şərh İxtiyarat-əl-Mufaddal” əlyazması və əlyazmanın surətləri haqqında bəhs edilir. Məlum olduğu kimi, bu şərh Xətib Təbrizi 1093-cü ildə bitirmişdir.

Şərhin əlyazmaları bir sıra dünya dövlətlərinin kitabxana və muzeylərində qorunub saxlanmaqdadır. “Əl-Mufaddaliyyat” məcmuəsinin tədqiq edilməsi və şərhə birlikdə nəşri üçün F.Qabava onun şərhinin bütün məlum əlyazmalarını toplamışdır. Tunisdə alimin

---

³⁹ Азизова Ф.А. Литературное посредничество как система в арабском халифате. Баку: Элм, 2009, с.267-268.

⁴⁰ Həmidov İ.Y. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı: Elm, 2002, s.39-40.

diqqətini əlyazmanın tam və bitkin bir variantı cəlb edir ki, nəticədə bunun Xətib Təbrizinin şərhinin əlyazmasının əsl olduğu meydana çıxır. Bu əlyazma əl-Ənbari və əl-Mərzuqinin köçürdüyü nüsxələrdən onunla fərqlənir ki, orada aparılan təhlillərlə antologiyanın ədəbi dəyəri daha dolğun göstərilmişdir. Ərəb aliminin daha bir xidməti ondan ibarətdir ki, o, “Topqapı Sarayı”nda Xətib Təbrizinin səhvən “Şərh-əl-Həmasə” adı altında saxlanılan “əl-Mufaddaliyyat” antologiyasının şərhinin İstanbul surətini aşkara çıxarmışdır. Şərhin əslindən köçürülmüş London nüsxəsi isə Britaniya muzeyi tərəfindən əldə edilmiş əlyazmadır.

Xətib Təbrizinin “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsərinin müəllif əlyazmasının tədqiqi göstərir ki, alim ilkin mənbənin öyrənilməsinə, həmçinin əlavə ədəbiyyatların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu nüsxənin kənarlarında edilən qeydlər, düzəlişlər və əlavələrdən aydın olur ki, Xətib Təbrizi əsər üzərində işini bitirdikdən sonra təkrar-təkrar onun üzərinə qayıtmış, yenidən işləmiş, düzəlişlər etmişdir. Əlyazma çox qiymətli hesab edilmiş, dəfələrlə üzü köçürülmüş, əldən-ələ ötürülmüşdür. Onun üzərində olan çoxlu yazılar və qeydlər də bu fikri təsdiq edir.

III fəsil **“Xətib Təbrizinin “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsərinin elmi təhlili”** adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal”ın şərhində Xətib Təbrizinin elmi-ədəbi görüşləri” adlanan birinci yarım fəsildə şərhin elmi təhlili aparılır və müəyyən edilir ki, alimin elmi-nəzəri baxışları müxtəlif istiqamətləri özündə ehtiva etməsi ilə seçilir. Amma bizi hər şeydən daha çox Xətib Təbrizinin ədəbiyyatşünaslıq elminin müxtəlif problemlərinə dair fikirləri maraqlandırır. Bu əsərdə digər şərhlərdə olduğu kimi müəllifin əsas məqsədi şeirlərin mənasının tam şəkildə açılmasıdır. Qrammatika, leksikologiya, söz yaradıcılığı, frazeologiya və s. ilə bağlı məsələlər sadəcə şeirin əsas mənasının dərk olunmasını asanlaşdırmağa kömək edir.

Orta əsrlər ərəb poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, prosodiyanın tələbləri üzündən bəzən qrammatikanın qaydaları pozulur, şeir yaradıcılığı prosesində sözün forması dəyişdirilir, saitlər

uzadılır, yaxud samitlər təşdidləşdirilirdi⁴¹. Xətib Təbrizi apardığı təhlillər əsasında bu hadisələri araşdırır və sözün formasının dəyişdirilməsi səbəbindən onun mənasının məruz qaldığı vəziyyəti izah edirdi. O, söz yaradıcılığının tədqiq edilməsində əsl ustalığı nümayiş etdirir, şeirin mənasına zərbə vuran, onu dəyişikliyə uğradan söz formalarından yanlış istifadə edilməsinin düzgün olmadığını xüsusi olaraq vurğulayırdı. Amma bununla belə Xətib Təbrizi müəyyən məqamlarda bu cür normalardan yayınma hallarının baş verməsinin əslində yol verilən hal olduğunu da bildirir və bunu böyük qüsurla hesab etmirdi. Onun düşüncəsinə görə, buna o halda yol verilə bilər ki, bu cür forma dəyişiklikləri şeirin mənasına zərər vurmasın. Bununla da Xətib Təbrizinin “mə‘na”nın “ləfz”lə müqayisədə aparıcı rolunun saxlanması prinsipinə sadıqlığı bir daha meydana çıxmış olur.

Alimin şərhlərinin xarakterik cəhətlərindən biri də hansısa fikri və ya səciyyəvi xüsusiyyəti təsdiq və ya inkar etmək məqsədilə müqayisəli təhlillər aparmasıdır. Xətib Təbrizinin tənqiddəki obyektivliyi yalnız onun şairlərə münasibətində ortaya çıxmır, həm də fikirlərinə əsaslandığı rəvayətlərə, şərhçilərə, alimlərə yanaşmasında da açıq-aşkar görünür. Bu əsərdə o, əsas etibarilə tanınmış şərhçilər əl-Ənbari və əl-Mərzuqinin fikirlərindən nümunələr gətirir. Bir qayda olaraq onların əsərlərindən götürülmüş çıxarışları o, ayrıca seçərək müəyyən edir, onları öz qeydləri və tənqidi fikirləri ilə bir arada təqdim edir.

Xətib Təbrizi öz şərhlərində bədii ustalığı məsələlərinə və bədii ifadə vasitələrinə də xüsusi diqqət yetirir, qəsidələrdə istifadə edilən mövzu və obrazlar sistemini əsaslı şəkildə təhlil edirdi. Alimin ustalığı epitetlərin, hiperbola və metaforaların, frazeologizmlərin və digər bədii ifadə vasitələrinin izah edilməsində özünü göstərir. O, şərh prosesində əhəmiyyətli tarixi məlumatlardan, faktlardan istifadə etmək, etnoqrafik materiallarla bağlı izahlar vermək, müxtəlif əxlaq-etik və digər mövzularda fikir və mülahizələr yürütməklə elmin əksər sahələri ilə bağlı biliyini göstərmiş və şeirin mənasını olduğu kimi oxucuya çatdırmışdır.

---

⁴¹ Филыштинский И.М. История арабской литературы (X-XVIII вв.). М.: Наука, 1991, с. 427-428.

Ənənəvi ərəb poeziyasında qılınc, zirehli paltar, ox, qalxan və başqa hərbi sursatların şeirdə bədii ifadəsi mütləq şərh etməklə aydınlaşdırılmalıdır. Məsələn, şair Əbu Qeys əl-Əslat əl-Ənsarinin (VI əsrin axırı) beytində deyilir:

أَعَدَدْتُ لِلْأَعْدَاءِ، مَوْضُونَةً   قَضْفَاضَةً، كَالذَّهَبِ بِالْقَاعِ

(Düşmən üçün mən geniş zirehli paltar geyindim,

O, səhrada şüşəyə bənzəyir)

Xətib Təbrizi beyti belə izah edir: “مَوْضُونَةً- iki halqa ilə toxunan paltar. “أَلْوَضُونُ” sözünün kökü: bir şeyi o biri şeyin üstünə qoymaq. “الْقَضْفَاضَةُ” geniş bürünc [zirehli paltar]. Bütün geniş şeylər: “الْقَضْفَاضُ” Həyata “قَضْفَاضٌ” deyirlər, əqər uzun olursa. “الْقَاعُ” – yaxşı torpaq olan yer, içində narın qum olur və ilgim üçün hərəkət yaranır. Cəm halında – “قَيْعَانٌ” və “قَيْعَةٌ” Belə izahatla Xətib Təbrizi müəllifin obrazlı ifadəsini başa salır: onun düşmən üçün geyindiği geniş bürünc zirehli paltar səhrada parıldayan ilgimə bənzəyir⁴².

Həmin şairin daha bir beytini şərhətsiz anlamaq çətinidir:

أَحْفَزُهَا عَنِّي، بِرِذِي رَوْتَقٍ   مُهَدَّدٍ، كَالْمَرْحِ، قَطَّاعٍ

(Mən onu özümdən kənar edirəm,

O, hind poladından möhtəşəmdir, duz kimi şəffafdır)

Xətib Təbrizi bu beyti belə izah edir: “Ərəblər qılınclarının qınında, qarmağa oxşar bir şey düzərdirdilər və əgər zirehli paltar ağırlıq verirdisə, onu aşağı hissəsindən qaldıraraq qarmağa salırdılar ki, yüngülləşsin”⁴¹. Beləliklə, döyüşçü duz kristalları tək parıldayan ziherli paltarı özündən kənarlaşdırırdı ki, yüngül olsun.

Prof. A.Rüstəmovə orta əsr ədib və şairlərin sənətkarlığından bəhs edərkən yazırdı: “Sənət nümunəsini onun yaradıcısı yalnız o zaman təqdim edə bilər ki, o, artıq hərtərəfli, kamil və mükəmməldir”⁴³. Bu, o dövrün tələbi idi. Xətib Təbrizinin yaradıcılığında da göstərilən meyarlara riayət olunduğunu müşahidə edirik.

“Xətib Təbrizinin davamçıları olan şərhçilər və “Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal” əsərinin Azərbaycan şərhçilik məktəbində yeri” adlanan ikinci yarım fəsildə tədqiq edilən əsərin Azərbaycan şərhçilik

⁴² *Am-Təbrizi al-Xatib. Şarx İxtiyarat al-Mufaddal. Димашик: Маджма ал-луға-л-арабийя. Т. III, 1972, с.1237.*

⁴³ *Azad R. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: Elm, 1979, s.146.*

məktəbində yerinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi irəli sürülür. Məlum olduğu kimi, Xətib Təbrizi Azərbaycan şərhcilik məktəbinin əsasını qoymuş alim kimi qəbul edilir. Bu yarım fəsildə onun davamçısı olan şərhcə Yusif Xoynlu haqqında da danışılır. Aparılan araşdırmalar sayəsində müəyyən edilir ki, öz şərhləri, əsərləri, o cümlədən, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz əsəri ilə Xətib Təbrizi ədəbiyyat, dilçilik və fəlsəfə sahəsində şərhcilik sənətinin sonrakı dövrlərdə inkişafına əsaslı dərəcədə təsir göstərmiş alimdir.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan alınmış aşağıdakı qənaətlər ümumiləşdirilir:

Qədim ərəb poeziyasının toplandığı ilkin antologiyalar ərəb xalqının yaşam və həyat gerçəkliklərini özündə əks etdirən bədii material kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu qiymətli poeziyanın dövrümüzə çatan ilk mənbələrindən biri olan Mufəddal əd-Dəbbinin “İxtiyarat əl-Mufəddal” antologiyası qədim dövrlərdə qələmə alınmış ərəb poeziyasının toplanmasında ən etibarlı qaynaq hesab olunur.

İlk ədəbi şərhlərdə filologiyanın yalnız bir sahəsi əhatə olunduğu halda Xətib Təbrizinin şərhləri çox yönlülüyü ilə fərqlənir və qədim ərəb şeirinin mənasının daha bitkin və tam şəkildə açılmasına xidmət edirdi. Xətib Təbrizinin elmi mühidə tanınması, həmçinin elmi və yaradıcılıq potensialı, xüsusi şərh etmə bacarıqları əsasını qoyduğu “əhatəli təhlil üslubu” vasitəsilə nümunəvi şərhlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Alimin şərhin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə etdiyi metodlar onun “Şərh İxtiyarat əl-Mufəddal” əsərinin müəllif əlyazmasında özünü biruzə verir. Əsərin nəşirinin qeydlərdə verdiyi məlumatlar Xətib Təbrizinin şərhcilik üslubu ilə bağlı müəyyən incəlikləri izləməyə əsaslı şəkildə şərait yaradır.

Müasirlərinin çətin anladığı bu əsərdə, ərəb dilini və ədəbiyyatını mükəmməl bilən Azərbaycan aliminin şərhcilik məharəti özünü bariz şəkildə göstərir: şərhdə məsələlərə elmi və yaradıcı yanaşma müşahidə edilir, poetik nümunələrə və istifadə edilən ədəbiyyata tənqidi münasibət bildirilir. Bu tədqiqat işi Xətib Təbrizinin “universal üslub”unun novator xüsusiyyəti ilə bağlı Azərbaycan alimlərinin meydana çıxardığı qənaətləri bir daha təsdiq edir.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri müəllifin nəşr etdiyi aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Xətib Təbrizinin elmi dünyagörüşünün başlıca qaynaqları. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ildönümünə həsr olunmuş Gənc ədəbiyyatşünasların Respublika konfransının materialları (26-28 may 1992). Bakı, 1992, s.55-56.
2. Xətib Təbrizinin «Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal» əsərinin əlyazmaları və elmi-tənqidi mətninin ilk nəşri haqqında. AMEA-nın «Xəbərlər»i. Humanitar elmlər seriyası, № 1. Bakı: Nurlan, 2004, s.57-63.
3. Xətib Təbrizinin «Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal» əsərinin ilkin qaynağı haqqında. AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun «Elmi araşdırmalar» toplusu, VII buraxılış, № 3, 4. Bakı: Günəş, 2004, s.23-27.
4. К истории создания антологии «Аль-Муфаддалият», комментированной Хатибом Табризи. AMEA-nın «Xəbərlər»i Humanitar elmlər seriyası, № 3. Bakı: Elm, 2005, s. 31-38.
5. Xətib Təbrizinin «Şərh İxtiyarat əl-Mufaddal» əsərində dilçilik məsələləri. «Müasir dilçiliyin problemləri» Beynəlxalq elmi konfransının materialları (18-19 may 2005), Bakı: Kitab aləmi, 2005, s.139-140.
6. Особенности поэтических антологий «аль-Муфаддалият» и «аль-Хамаса» комментированных Хатибом Табризи. AMEA Ədəbiyyat Institutunun «Ədəbiyyat məcmuəsi», XXI cild, Bakı: Ozan, 2008, s.201-206.
7. Хатиб Табризи и его труд «Шарх Ихтийарат аль-Муфаддал». «Elmin müasir nailiyyətləri» mövzusunda I Beynəlxalq iştiraklı distansion elmi konfransın materialları (1-3 dekabr 2010), Bakı: Tİ MEDİA, 2011, s.17-21.
8. Исследование рукописного наследия Хатиба Табризи. AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun «Müasir şərqsünaslığın aktual problemləri» Beynəlxalq elmi konfransının materialları (1-2 iyun 2011), Bakı: Zərdabi LTD, 2011, s.182-183.
9. Доисламские поэты и поэты «мухадрамы» в комментариях

Хатиба Табризи. Mübariz Əlizadənin 100-illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərq filologiyasının aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (28-30 dekabr 2011), Bakı: Bakı Universiteti, 2011, s.206-208.

10. Критерии метода Хатиба Табризи как прогрессивный фактор в науке комментирования. «Вестник» Московского государственного областного университета, «Спецвыпуск» №3 (4), Москва: МГОУ, 2012, s.167-173.
11. Употребление Хатибом Табризи иснада в комментариях. Vasim Məmmədəliyevin 70-illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (14-15 noyabr 2012), Bakı: Bakı Universiteti, 2012, s.217-218.
12. О труде «Книга комментария «Десяти касид» Хатиба Табризи. Vasim Məmmədəliyevin 70-illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları (27-28 iyun 2013), Bakı: Bakı Çap evi, 2013, s.352-353.
13. Происхождение антологии «Ихтиyarat аль-Муфаддал» и ее связь со сборником «аль-Асмаййат». Azadə Rüstəmovaya həsr olunmuş «Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı: Elm, 2013, s.296-303.

ТРУД ХАТИБА ТАБРИЗИ «ШАРХ ИХТИЙАРАТ АЛ-МУФАДДАЛ»

Р Е З Ю М Е

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы. Во введении обосновывается актуальность темы, объект исследования, история изучения вопроса, ее цели и задачи, методологические основы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации и апробация исследования.

Первая глава «Сборники арабской классической поэзии, комментированные Хатибом Табризи» исследует историю составления древнеарабских поэтических сборников. В ней раскрываются особенности сборников, исследованных Хатибом Табризи, их значение в истории древнеарабской литературы. Глава знакомит с историей создания антологии «Ихтийарат ал-Муфаддал» и ее автором ал-Муфаддалом ад-Дабби.

Вторая глава «Метод комментирования Хатиба Табризи» рассматривает историю становления комментаторской науки. В ней осуществляется сравнение традиционных толкований с комментариями Хатиба Табризи, выявляется сущность его «универсального метода» комментирования, обосновывается новаторский характер этого метода. В разделе дается научно-палеографический анализ рукописного подлинника и рукописных копий труда Хатиба Табризи «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал».

В третьей главе «Научный анализ «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» Хатиба Табризи» раскрываются проявленные в этом труде научно-литературные взгляды ученого, а также характерные черты его новаторского метода: комментарий охватывает многие научные направления, что было несвойственно традиционным комментариям. Труд «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал» Хатиба Табризи отводится особое место в ряду произведений представителей азербайджанской комментаторской школы. В разделе отмечается его роль в развитии комментаторской науки Востока.

В заключении обобщаются результаты исследования, исходящие из основных положений диссертационной работы.

“SHARH IKHTIYARAT AL-MUFADDAL” BY KHATIB TABRIZI

S U M M A R Y

The dissertation consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used literature. In the introduction is grounded the topicality of the issue, provided the history of investigation, goals and objectives, methodological and scientific innovation, theoretical and practical value of the research.

The first chapter titled as “The classic Arabic collections commented by Khatib Tabrizi” deals with writing of ancient Arabic poetry after the appearance of Islam and different aspects of the new emerging collections. In this chapter is elucidated the place and importance of the collections commented by Khatib Tabrizi in the history of ancient Arabic literature. There was given information about the anthology “Ikhtiyarat al-Mufaddal” and its author Mufaddal ad-Dabbi and was revealed specific features of the anthology.

The second chapter is about “The method of comment of Khatib Tabrizi”. Here is disclosed stages of formation and evolution of the comment in the East. Comparative analyses of traditional comments are given in the works written by Khatib Tabrizi. Here is spoken about the essence of the comment method brought to literature by the scientist and emphasized the advantages of the new style. Here are reflected the paleogeographic description of photocopy of autograph copies of Khatib Tabrizi’s manuscripts - preserved in Tunisia and two additional copies - preserved in Istanbul and London.

The third chapter titled as “Scientific analysis of the “Sharh Ikhtiyarat al-Mufaddal”. In this chapter is disclosed the scientific and literary views of Khatib Tabrizi in this work and the outstanding characteristics of his new commenting method: the comment covers many of the fields of science. In the chapter is spoken about the Azerbaijani scientist Yusif Khoylu as one of the commentators-followers of Khatib Tabrizi. The anthology “Ikhtiyarat al-Mufaddal” is of the same level with other valuable comments of Khatib Tabrizi. In this chapter is defined the place of “Ikhtiyarat al-Mufaddal” in Azerbaijan commentary school.

In the conclusion is summarized the main inferences gained from the research.